

запізненням. Тому з часом дедалі більше виявляються суперечності між кількістю і якістю наукової технічної інформації (знань) та педагогічною забезпеченістю її засвоєння. Це свідчить про існування наукової педагогічної проблеми приведення у взаємовідповідність стану об'єкта, точніше, сучасного уявлення про предмет технологічного знання і його представленості у змісті та в технології освіти взагалі й зокрема у професійній освіті, а саме – у процесі вивчення фахових дисциплін майбутніми робітниками металообробного профілю.

ЛІТЕРАТУРА

1. UNESCO. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization In Education for the Media and the Digital Age. – Vienna : UNESCO, 1999. – С. 273–274.
2. Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>
3. Горюнова О. Медиа: история экспансии. Краткий конспект курса лекций: Медиа: история экспансии / О. Горюнова. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://edu.of.ru/attach/17/31177.doc>
4. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах: дис. ... д-ра – ра пед. наук / Р. С Гуревич. – К., 1998. – 397 с.
5. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник / І. М Дичківська. – К. : Академвидав, 2004.– 352 с.
6. Дочкин С. А. Мультимедия в самостоятельной работе вуза / С. А. Дочкин // Материалы IV Всерос. науч.-практ. конф. «Информационные недра Кузбасса». – Кемерово, 2005.
7. Духаніна Н. М. Медіатехнології як мотивація студентів до навчання / Н. М. Духаніна // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: Вища освіта України. – 2008. – Дод. 3, т. V (12). – С.189–193.
8. Медиаобразование // Российская педагогическая энциклопедия; гл. ред. В. В. Давыдов. Т. 1. – М.: Большая российская энциклопедия, 1993. – С. 555.
9. Новикова А. А Медиаобразование в России и Европе в контексте глобализации [Електронний ресурс] / А. А Новикова – Режим доступу: <http://www.iriss.ru>
10. Онкович Г. В. Медіапедагогіка. Медіаосвіта. Медіадидактика / Г. В. Онкович // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 63–69.
11. Потятиник Борис. Хто маніпулює маніпулятором? / Борис Потятиник // Часопис Ї. – 2003. – № 30. – С. 34–54.
12. Федоров А. В. Медиаобразование, медиаграмотность, медиакритика и медиакультура / А. В. Федоров // Высшее образование в России. – 2005. – № 6. – С. 134–133.

УДК 070:377-057.17

Л. М. ПЕТРЕНКО

ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У КОНТЕКСТІ МЕДІАОСВІТИ

Підкреслюється необхідність розв'язання суперечностей між зростаючими вимогами до медіакультури, медіаграмотності, медіакомпетентності керівника професійно-технічного навчального закладу та недостатнім рівнем його підготовки до інформаційно-аналітичної діяльності. Висвітлено принципи розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівного персоналу ПТНЗ, реалізація яких уможлиблює організацію повноцінної його системної підготовки.

Ключові слова: інформаційно-аналітична компетентність, керівник професійно-технічного навчального закладу, принцип навчання, медіаграмотність, медіаосвіта, медіакомпетентність.

Л. М. ПЕТРЕНКО

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ТЕХНИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ

Подчеркивается необходимость разрешения противоречий между растущими требованиями к медиакультуре, медиаграмотности, медиакомпетентности руководителя профессионально-

технического учебного заведения и недостаточным уровнем его подготовки к информационно-аналитической деятельности. Изложены принципы развития информационно-аналитической компетентности руководящего персонала ПТНЗ, реализация которых позволит организовать его полноценную системную подготовку.

Ключевые слова: информационно-аналитическая компетентность, руководитель профессионально-технического учебного заведения, принцип обучения, медиаграмотность, медиаобразование, медиакомпетентность.

L. M. PETRENKO

THE PRINCIPLES OF INFORMATIONAL ANALYTICAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF VOCATIONAL SCHOOL MANAGERS IN CONTEXT OF MEDIA EDUCATION

The article outlines the importance of the problem that has been conditioned by deepening the contradiction between growing requirements to vocational school managers' media culture, media literacy, media competence and insufficient level of their readiness for informational and analytical activity. The aim of this research is to determine the principles of development of informational analytical competence of the vocational school managing staff. Their implementation will provide an opportunity to develop the system of complete informational analytical training of the managing staff.

Keywords: informational analytical competence, vocational school manager, training principles, media literacy, media education, media competence.

Сьогодні важко уявити процес професійної підготовки кваліфікованого робітника без упровадження інформаційно-комунікаційних технологій: масово використовуються електронні підручники, навчальні курси з програмним забезпеченням, тренувальні стенди тощо. Сучасні педагогічні технології ґрунтуються на використанні різних мас-медіа (преса, радіо, телебачення, кіно, Інтернет). Відбувається формування інформаційного освітнього середовища на різних рівнях: державному, регіональному, локальному. Потреба у свідомому управлінні цим процесом у системі професійно-технічної освіти (ПТО) виникла не сьогодні, але її актуальність щодня зростає у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних потоків, інформаційних технологій.

Оскільки медіаосвіта є «дослідницьким процесом», то вдосконалення потребує насамперед інформаційно-аналітична діяльність (ІАД) керівника професійно-технічного навчального закладу, яка є невід'ємною складовою дослідницької діяльності, а також медіакультури особистості. У процесі ІАД відбуваються пошук, оцінювання й переробка інформації з використанням методів аналізу та синтезу. Основою ІАД є інформаційно-аналітична компетентність – системна багатofакторна інтегративна поліфункціональна якість керівника ПТНЗ, яка характеризується набором його інформаційних, аналітико-синтетичних та комунікативних знань, умінь, навичок, а також способів мислення і ставлень, структурованих спеціальним шляхом, та здатність до їх практичної реалізації, що дає змогу виявляти і вирішувати проблеми управлінської діяльності на рівні, адекватному ситуації.

Однак за результатами діагностики виявлено, що рівень сформованості теоретичних і технологічних інформаційно-аналітичних знань керівників ПТНЗ становить відповідно 42,0 і 29,2% (когнітивний компонент), а рівень сформованості аналітико-синтетичних та комунікативних умінь (функціональний компонент) – 34,1%. За визначеними нами та обґрунтованими критеріями це відповідає базовому рівню (21–40%) – у більшості керівників ПТНЗ сформовані окремі інформаційно-аналітичні знання і уміння, які використовуються здебільшого для копіювання алгоритмів ІАД без урахування власних можливостей, здібностей і особливостей конкретної професійної ситуації, з обмеженим використанням різних мас-медіа, комп'ютерної техніки, комунікативних каналів. Наведені дані ми одержали за результатами діагностики 791 керівника (директорів, їх заступників, методистів, старших майстрів) зі 129 ПТНЗ різних типів у 7 областях України. Наведені емпіричні дані ілюструють поглиблення суперечностей між зростаючими вимогами до управління на основі наукових підходів, що передбачають інформаційно-аналітичну діяльність, медіаграмотність, та недостатнім рівнем розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівного персоналу.

Найавторитетніші міжнародні та європейські освітні організації ЮНЕСКО і Рада Європи розглядають необхідність запровадження медіаосвіти у навчально-виховний процес навчальних закладів різних рівнів як одне із головних завдань сучасності [9]. Основні напрями медіаосвіти, її роль у допрофесійному та професійному навчанні, принцип її безперервності розкриті в наукових працях вітчизняного вченого Г. Онковича. Проблеми теорії медіаосвіти досліджують О. Горбаткова, Т. Іванова, О. Федоров, І. Челишева, О. Шариков та ін. Над методичним забезпеченням медіаосвіти працюють В. Іванова, О. Волошенюк, Л. Кульчинська, Т. Іванова, Ю. Мірошніченко [4].

Проблеми розвитку ІАК у процесі професійної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах розкриті в наукових працях О. Алфєєвої, І. Бабакової, О. Гайдамак, Т. Єлканової, Н. Зінчук, О. Назначило, В. Омельченко, Н. Рижової, О. Філімонової, В. Фоміна. Однак принципи розвитку ІАК керівників ПТНЗ залишаються малодослідженими, розглядаються лише аспектно в контексті розв'язання проблем підвищення кваліфікації та безперервної освіти (В. Олійник, А. Чміль).

Мета статті – з'ясування принципів розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівного персоналу ПТНЗ, реалізація яких уможливило організації повноцінної системної підготовки до ІАД в системі методичної роботи обласних навчально-методичних центрів професійно-технічної освіти (ОНМЦ ПТО).

У науковій літературі педагогічні принципи розглядаються як «керівні ідеї, нормативні вимоги і рекомендації щодо організації і здійснення навчально-виховного процесу в цілому, як способи досягнення педагогічних цілей з урахуванням закономірностей і умов перебігу навчально-виховного процесу» [2, с. 98]. С. Гончаренко зазначає, що сучасні педагогічні принципи є теоретичною основою для вироблення методики або технології навчання, відображають нагальні соціальні потреби і здатні видозмінюватися, вдосконалюватися під впливом соціального прогресу і наукових досягнень.

Кожній педагогічній системі притаманна своя система принципів. Відповідно до авторської концепції розвитку ІАК керівників ПТНЗ [6], має бути визначена й обґрунтована система принципів як «методичне вираження пізнаних законів і закономірностей, ... знання про цілі, суть, зміст, структуру навчання, виражене у формі, яка дає можливість використати їх як регулятивні норми практики» [2, с. 101]. Тому, опрацьовуючи проблеми розвитку ІАК керівників ПТНЗ, ми керувалися тим, що відбір і структурування змісту навчання та організація навчання (вибір форм і методів) керівного персоналу ПТНЗ мають здійснюватися з урахуванням як загальнодидактичних принципів, так і принципів професійного навчання.

Так, *принцип науковості* реалізовано передусім в опрацьованні програми розвитку ІАК керівників ПТНЗ та змісту навчально-методичного посібника «Інформаційно-аналітична компетентність керівника професійно-технічного навчального закладу: Алгоритми ефективної діяльності», в якому розкриваються особливості ІАД керівника ПТНЗ – основи розвитку ІАК, медіакультури та медіаграмотності. На основі теоретичного обґрунтування структури і змісту ІАК керівника ПТНЗ виокремлено групу вмінь, опанування і розвиток яких сприятиме підвищенню ефективності роботи з інформацією у процесі підготовки і прийняття управлінського рішення. У контексті порушеної у цьому навчально-методичному посібнику проблеми розглядаються питання управлінської культури, рівень сформованості якої значною мірою залежить від інформаційної обізнаності керівника, його інформаційно-аналітичних теоретичних і технологічних знань і умінь, здатності використовувати їх в управлінській практиці.

Логікою розробленого методичного посібника передбачається алгоритмізація ІАД керівника ПТНЗ, що відображено в структурі книги. Один із розділів книги присвячено розкриттю методичних засад розвитку ІАК керівника. Таким чином, зроблено спробу наблизити зміст книги до безпосередньої управлінської практики керівного персоналу системи ПТО. Для цього наведено також приклади роботи з інформацією, здійснення аналітичної діяльності, практичні поради, рекомендації. Значне місце відводиться технології якісно-змістового перетворення інформації для підготовки і прийняття рішення. У доступній формі розкрито суть і методи роботи в Інтернет, особливості використання інформаційно-пошукових систем, технологізації пошуку інформації.

У посібнику дотримано логічних зв'язків між окремими темами, що відповідає *принципу систематичності і послідовності в навчанні* – «кожен елемент логічно пов'язується з іншими, наступне спирається на попереднє, готує до засвоєння нового» [2, с. 108]. Вичленення у навчальному матеріалі провідних (ключових) понять, що утворюють термінологічне поле розвитку ІАК керівників ПТНЗ, встановлення їх зв'язку з іншими поняттями сприяють системності навчання. Реалізація принципу системності передбачена через розкриття і впровадження механізмів розвитку ІАК керівника ПТНЗ у міжкурсовий період у системі методичної роботи ОНМЦ ПТО.

Принцип доступності в розвитку ІАК керівників ПТНЗ виявляється у відповідності навчання рівню реальних навчальних можливостей кожного, хто навчається. Система завдань для практичного застосування інформаційно-аналітичних теоретичних і технологічних знань будувалася з урахуванням рівня підготовленості учасників експерименту, їхніх побажань. Тому кожний обирав самостійно предмет ІАД, на якому відпрацьовувалися методи аналізу та синтезу інформації, використовувалися мас-медіа, різні джерела інформації на паперових носіях та в Інтернет, а також різні комунікаційні канали (електронна пошта, телефонний зв'язок, Skype, eDisk – віртуальна флешка, Google+, соціальні мережі). Таким чином, здійснювалися підготовка доповідей на педраду, обґрунтування методичної теми, над якою працюватиме педагогічний колектив, проводилося дослідження з певної проблеми, результати якого оформлювалися у вигляді статті в науковий журнал або тез на конференцію, узагальнювалися результати внутрішньоучилищного контролю за підготовкою кваліфікованих робітників, розроблялися педагогічні проекти тощо.

Принцип поєднання різних форм організації навчання залежно від завдань, змісту і методів освіти ми розглядали як один із принципів, що впливає на ефективність навчального процесу. Оскільки розвиток ІАК керівників ПТНЗ відбувається в міжкурсовий період у системі методичної роботи ОНМЦ ПТО, то необхідно було враховувати соціально-економічні, педагогічні та психологічні умови. Вивчення наукової літератури, результатів досліджень із проблеми розвитку ІАК у різних фахівців дають підстави для висновку, що прикладний аспект технологій розвитку ІАК керівників ПТНЗ має визначатися: а) специфікою професійної діяльності суб'єктів навчання; б) умовами навчання – системою методичної роботи ОНМЦ ПТО; в) життєвим досвідом і досвідом професійної діяльності; г) ступенем підготовки суб'єктів навчання до роботи з комп'ютером і використання інформаційних технологій; д) вибором адекватних і ефективних форм навчання. Відповідно до сучасних тенденцій розвитку освіти, вочевидь, доцільно обирати ті форми, методи, технології розвитку ІАК керівників ПТНЗ, які більшою мірою відповідають тренуванню розумових здібностей, логічного інтелекту і вербальних навичок у процесі комунікації з тренером у групі, використанню потенціалу змісту зазначеної компетентності для розкриття творчих здібностей, сприяють самовихованню, самовдосконаленню, саморозвитку особистості, забезпечують поступовий перехід від традиційного навчання до динамічного у системі безперервної освіти. При цьому слід зважати на те, що методика організації динамічного навчання враховує специфіку мисленнєвих процесів. Тому особливої ваги для розвитку ІАК керівників ПТНЗ набувають *принципи (аксіоми) динамічного навчання*, обґрунтовані німецьким дослідником К. Фопелем:

- мозок – це комплексна адаптивна система;
- наша психіка соціальна за природою;
- навчання залежить від фізіології;
- людина має властивість в усьому шукати смисл;
- навчання включає в себе виокремлення знайомих, пов'язаних з минулим досвідом, структур і створення нових творчих моделей;
- почуття відіграють найважливішу роль у навчанні;
- сприймаючи інформацію, мозок водночас диференціює її та узагальнює;
- концентруючись на чомусь, ми водночас сприймаємо і те, що знаходиться поза полем нашої уваги;
- навчання відбувається як на свідомому рівні, так і несвідомо;
- у нас є різні можливості запам'ятовувати інформацію;

- ми краще запам'ятовуємо і розуміємо інформацію, коли у нас є можливість «прожити», відчувати її;
- навчання продовжується протягом усього життя;
- навчанню сприяють зацікавленість і азарт, а заважає погроза;
- мозок кожної людини унікальний [8, с. 19–26].

За результатами впровадження цих принципів у практику роботи К. Фопель дійшов висновку, що найбільш повно вони реалізуються в таких формах навчання, як воркшоп, лабораторія, майстер-клас та тренінг.

На основі аналізу планів роботи ОНМЦ ПТО, співбесід з їх директорами та керівниками ПТНЗ нами була виявлена потреба у проведенні теоретичних занять з обраної теми. Результати вивчення теоретичних і прикладних досліджень свідчать про те, що серед технологій традиційного навчання, які використовуються для розвитку компетентності (її когнітивної складової), широко практикуються *лекторії* або *окремі лекції*. Більшість дослідників цієї форми навчання переконані, що лекцію доречно проводити, якщо: бракує підручників з нових курсів, що запроваджуються (лекція – основне джерело інформації); новий навчальний матеріал ще не дістав відображення в існуючих підручниках або якщо деякі їх розділи застаріли; окремі теми підручника особливо важкі для самостійного вивчення і потребують методичної переробки лектором; з основних проблем курсу існують суперечливі концепції (лекція необхідна для їх об'єктивного висвітлення) [1; 3; 5].

Проаналізувавши наукові здобутки учених-педагогів, дидактів і психологів, ми виокремили вимоги до лекції, поміж яких: моральність змісту навчального матеріалу і викладання; науковість та інформованість (сучасний науковий рівень); доказовість та аргументованість; цілісність розкриття теми або якогось великого чи важкого розділу курсу; наявність достатньої кількості яскравих, переконливих прикладів, фактів, обґрунтувань, документів і наукових доказів; емоційність викладання; активізація мислення слухачів; постановка питань для роздумів; чіткі структура й логіка розкриття питань, які послідовно викладаються; використання різних методичних прийомів – аудіовізуальних дидактичних матеріалів, навчальних відеофільмів, магнітних записів, презентаційних матеріалів, застосування елементів евристичної бесіди, виокремлення головних думок і положень, підкреслення висновків, повторення їх у різних формулюваннях; викладання доступною й зрозумілою мовою, роз'яснення нових термінів, понять, назв тощо. За результатами дослідження О. Сидоренко, лекцію для керівників ПТНЗ в системі методичної роботи ОНМЦ ПТО, організовану за окресленими рекомендаціями, можна назвати *тренінгом*, оскільки сьогодні тренінгом називають будь-яке навчання, окрім шкільного або університетського [7]. Однак така лекція може бути одна і проводитися як установча, оскільки навчання керівників ПТНЗ у системі методичної роботи обмежене за часом, а тому в її змісті має бути реалізованим *принципи науковості, інформативності, розвиваючого навчання*.

Методикою розвитку ІАК керівників ПТНЗ також передбачені *воркшопи* – короткі практичні семінари, інтенсивний навчальний захід, у процесі якого учасники навчаються насамперед завдяки власній активній роботі. Для проведення воркшопу використовують форми навчання, які дають змогу не тільки передавати знання (передача інформації), а й розвивати в учасників компетентність. Так, в ІАК керівників ПТНЗ це творчі здібності, аналітичні і синтезуючі уміння і навички. Крім того, формується готовність брати на себе відповідальність, самостійність і готовність до співпраці, здатність приймати рішення, а також розвивати комунікативну компетентність, що відповідає вимогам сучасних підприємств і організацій. Тобто арсенал методів, які використовуються у воркшопі, дає змогу не тільки навчати, тренувати уміння, але й виховувати дорослу людину, фахівця з певним досвідом, розвиваючи в неї професійну компетентність і використовуючи її власний досвід. У цьому контексті зазначимо, що розвиток ІАК завдяки унікальності її структури має неабиякий потенціал для духовного зростання суб'єктів управління ПТО, підвищення їх інтелектуального потенціалу.

На наш погляд, воркшопи можна розглядати не тільки як форму організації навчання дорослих з використанням комплексу різних технологій розвитку ІАК керівників ПТНЗ, але і як окрему педагогічну технологію – системний метод створення, використання і визначення

всього процесу викладання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, завданням якого є оптимізація форм навчання (ЮНЕСКО).

Найбільш поширеною формою навчання в нашому педагогічному експерименті з розвитку ІАК керівників ПТНЗ стали *електронні портфоліо (e-портфоліо)*, які створювалися учасниками експериментальної групи за рекомендаціями керівника експерименту, та *персональний блог* автора «Керівник професійно-технічного навчального закладу» (<http://petrenko-work.blogspot.com/>). Саме блог дав змогу консолідувати зусилля всіх суб'єктів педагогічного експерименту, здійснювати моніторинг його відвідування, географію, взаємодію та активність учасників, розвивати їх медіакомпетентність, варіативні аналітичні інструменти, вибудовувати стосунки між користувачами блогу, вдосконалювати уміння користуватися різними комунікаційними каналами. Застосування цих форм навчання уможливило реалізацію *акмеологічного принципу* – створено умови для самореалізації особистості, розвитку її індивідуальних можливостей і здібностей, руху для здійснення нових, соціально значущих задумів, прогнозування наслідків своїх вчинків, прояву здатності до свідомого прийняття рішень.

Звичайно, нами розкриті далеко не всі принципи розвитку ІАК керівників ПТНЗ через певну обмеженість рамками однієї статті. Саме використання комплексу принципів уможливорює досягнення позитивних результатів, серед яких, на наш погляд, важливими слід назвати високу мотивацію на досягнення успіху, розширення спектра джерел інформації в Інтернеті (використання електронних бібліотек, сайтів наукових установ, електронних наукових видань, наукових праць), якими стали користуватися учасники експерименту. Виконані ними завдання (доповіді, аналітичні записки, тези, статті, коментарі, проекти) свідчать про використання більш широкого арсеналу методів аналізу інформації, її синтезу, що позитивно позначається на медіакультурі, медіаграмотності та медіаосвіті. Одержані дані за результатами формувального експерименту проілюстрували, що рівень сформованості теоретичних і технологічних інформаційно-аналітичних знань керівників ПТНЗ зріс відповідно до 75,0 і 48,8% (когнітивний компонент), а рівень сформованості аналітико-синтетичних та комунікативних умінь (функціональний компонент) – до 51,8%, що за визначеними нами та обґрунтованими критеріями відповідає професійному рівню (41–60%).

Перспективними, на наш погляд, можуть бути розвідки у напрямі розвитку ІАК педагогів ПТНЗ медіазасобами, формування медіаграмотності кваліфікованих робітників для різних галузей виробництва та сфери послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдалина Л. В. Професионалізм педагога: психолого-акмеологічна модель розвитку в системі підвищення кваліфікації: учеб. пособ. / Л. В. Абдалина. – Воронеж : ЦНТИ, 2010. – 208 с.
2. Гончаренко С. У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення / С. У. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2012. – 192 с.
3. Жигулин А. А. Теоретико-методологічні основи дослідження і розвитку правової компетентності спеціаліста середнього професійного освіти неюридического профіля: монографія / А. А. Жигулин, Н. В. Полянська. – Воронеж : ООО «ВЦНТИ», 2011. – 63 с.
4. Іванов В. Медіаосвіта та медіаграмотність: короткий огляд / В. Іванов, О. Волошенко, Л. Кульчинська, Т. Іванова, та ін. – 2-ге вид., стер. – К. : АУП, ЦВП, 2012. – 58 с.
5. Педагогіка і психологія вищої школи: учеб. пособ. – Ростов-на-Дону : Фенікс, 2002. – 544 с.
6. Петренко Л. Концепція розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівників професійно-технічних навчальних закладів / Л. Петренко // Професійно-технічна освіта. – 2012. – № 3. С. 34–36.
7. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь ; ООО «Сидоренко и Ко», 2008. – 336 с.
8. Фопель К. Психологические принципы обучения взрослых. Проведение воркшопов: семинаров, мастер-классов: пер. с нем. / К. Фопель. – М. : Генезис, 2010. – 360 с. – (Все о психологической группе).
9. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO. In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, 1999, P. 273-274. Reprint in : Outlooks on Children and Media. – Goteborg: UNESCO & NORDICOM, 2001 – P. 152.